

РОЗУМНИЙ ПРОСТІР: ОСНОВИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В АНТРОПОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ К. Д. УШИНСЬКОГО

В статті аналізуються погляди К.Д. Ушинського на моральне виховання. Для дослідження залучено методи концептуально-когнітивного аналізу текстів творів педагога. Сукупність його поглядів на проблему морального виховання зведена до концепції "розумного простору", в основу якої він поклав принцип свободи волі дитини. Проаналізовано семантичне навантаження базового концепту "мораль" та його кластерних субконцептів.

Ключові слова: К.Д. Ушинський, моральне виховання, мораль, моральність, воля.

Постановка проблеми. Антропологізація залишається пріоритетним напрямком розвитку європейської гуманітарної сфери. Українська педагогіка, з огляду на її прозахідне спрямування також дедалі активніше долучається до цієї тенденції. Використання провідних когнітивних методів дослідження дозволяє провести поглиблений аналіз інтелектуального доробку К. Д. Ушинського, з'ясувати витоки його підходів до морального виховання особистості.

Аналіз останніх досліджень. Антропологічна концепція К. Д. Ушинського неодноразово ставала предметом уваги дослідників. З нагоди 185-річчя видатного вітчизняного педагога світ побачило кілька бібліографічних довідників, які містять перелік публікацій дослідників його спадщини [1; 2]. Втім, попри велику кількість студій, погляди К. Д. Ушинського на моральне виховання зацікавили небагатьох науковців, зокрема, таких як С. Заєць, Т. Турчин, О. Жаданова, О. Рогова [3; 4; 5; 6]. Їх праці містять загальну характеристику поглядів ученого на проблеми моралі. Однак поза увагою залишились витоки такого підходу, глибинні мотиви його концепції морального виховання, які найповніше втілені ним у тритомній праці "Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології". Тому на сьогодні актуальним питанням є дослідження поглядів К. Д. Ушинського на проблеми морального виховання в контексті його антропологічної системи саме з позицій сучасних методологічних підходів.

Формулювання мети. Мета статті полягає у дослідженні позиції К. Д. Ушинського щодо морального виховання особистості на основі сучасних концептуально-когнітивних засад. Для досягнення мети необхідно вирішити наступні завдання: за допомогою методів концептуально-когнітивного аналізу простудіювати його основні твори, на основі чого охарактеризувати особливості презентації концепту "мораль" в спадщині педагога.

Виклад основного матеріалу. Костянтин Дмитрович Ушинський (1824–1870), безумовно можна вважати педагогом з європейським досвідом. З 1862 р він кілька років провів за кордоном, відвідавши Швейцарію, Німеччину, Бельгію, Італію, де набрався досвіду роботи в жіночих школах, дитсадках, притулках. А саме німецька освіта на той час вважалась передовою, сповненою новаторських педагогічних теорій. Проте, вітчизняний педагог не наслідував сліпо західним традиціям, а намагався критично ставитись до основних досягнень європейської педагогіки. Так, він вказував на швидкі темпи розвитку наук і необхідність "глибокої розумової та моральної реформи" в Російській імперії. Але при цьому застерігав від бездумного запозичення із Заходу всього нового у виховному процесі, упереджав від захоплення модними, але невипробуваними методиками виховання: вихователь має привносити в школу тільки справжні випробувані корисні знання, здобуті наукою, "залишаючи поза школою всі захоплення, немінучі в процесі добування знань" [7, с. 479]. На його думку, справжній вихователь має бути посередником між школою з одного боку, та життям і наукою з іншого" [7, с. 439].

Основні положення концепції морального виховання К. Д. Ушинського найяскравіше прослідковуються в його працях "Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології" (1869 р.) [7; 8] та численних підготовчих матеріалах до творів, які, на жаль, не були завершені вченим за його життя і наразі представлені лише в уривках. Нами для аналізу було залучено передусім обидва повні томи праці "Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології" (далі – "Антропологія"), завдяки якій його вважають засновником наукової педагогіки в східнослов'янському вимірі [1, с. 5], а також матеріали до третього тому "Антропології" [9] та матеріали до підручника з педагогіки [10]. Методом суцільної виборки було виявлено особливості презентації основних складових концепту "мораль" та на основі цього проаналізовано ключові складові концепції морального виховання у спадщині видатного вченого.

Найважливішим внеском К. Д. Ушинського в освіту називають підхід до педагогіки як до антропологічної науки, обґрунтування її психологічних засад [1, с. 4]. В широкому сенсі мету виховання він визначав як розвиток моральних, фізичних і розумових сил людини, формування її характеру на гуманістичних засадах християнства. Суть антропологічної моделі морального виховання у вітчизняного

педагога чітко сформульована у першому розділі "Стислого підручника педагогіки": "основною метою виховання людини може бути тільки сама людина". На його думку, все інше у цьому світі (держави, народ, людство загалом) існують вже для людини. А в людині мету виховання становить душа, яка має постійно трудитись [10, с. 243]. Оскільки питання впливу праці на моральне виховання вже розглядалися О. Жадановою [5], то ми зупинимось на інших, не менш важливих аспектах концепції виховання К. Д. Ушинського.

Передусім, варто зазначити, що в працях вітчизняного педагога, написаних російською мовою, чітко розрізняються поняття "мораль" (рос – "мораль") та "моральність" (рос. "нравственность"). Перший термін він використовує для характеристики зовнішніх проявів, суспільних принципів поведінки людини. А моральність – для характеристики внутрішніх засад. Когнітивний аналіз першого і другого томів "Антропології" дозволяє стверджувати, що саме поняттю моральності він приділяв основну увагу: співвідношення відповідних лексем становить 31 до 135. Отже, його більше цікавили внутрішні спонуки поведінки людини і їх реалізація в суспільному житті, ніж зовнішні прояви моралі, які він вважав часто формальними відповідями суспільним запитам і нормам. Адже саме внутрішні переконання він вважав справжніми, щирими і, зрештою, визначальними в житті людини, в її прагненні до щастя. Тому якщо вихователь надасть своєму вихованцеві дієвий, не просто теоретичний, але й практичний погляд на людину, сповнений відчуттями й бажаннями, то тільки так він зможе закласти справжню непохитну основу для морального виховання. Саме тому головною вимогою на цьому шляху він вважав необхідність враховувати духовну складову дитини.

К. Д. Ушинський чітко поділяв відчуття людини на душевні й духовні: наприклад гнів відносив до душевних, а ось помсту, яку вважав наслідком гніву, – до духовних. Так само доброту і любов він вважав лише рушійною силою для моральних чи аморальних вчинків. Скажімо, доброта може породжувати щедрість, а може стати причиною марнотратства [8, с. 155]. Тому вихователь має звертати особливу увагу на ці базові "генеральні" відчуття. Так, критикуючи "моральну алгебру" В. Франкліна, педагог вказував, що розмірковуючи над важливим рішенням, нема сенсу ділити лист паперу навпіл і записувати pro et contra, оскільки в різні дні люди апелюватимуть до різних доводів, тому й аргументи будуть неоднакові. Натомість вкорінені правильні духовні переконання дадуть можливість прийняти безпомилкове рішення. Тільки духовні відчуття К. Д. Ушинський відносив до естетичних і моральних.

Джерелом духовних почуттів він вважав особливості природи людини як живої істоти. Всі потреби людей він поділяв на тілесні й душевні. Якщо в тілесних потребах (їсти, пити тощо) люди схожі, то в душевних всі різні. Втім, відчуття і почуття, на думку видатного педагога, мають саме природне походження. На формування прагнень людини впливає життєвий досвід, а оскільки у своїй сукупності життєві досвіди є нескінченно різними, то й нахили різні у всіх людей.

Його концепцію морального виховання можна охарактеризувати як "розумний простір", суть якого полягає у визнанні свободи душі дитини, її права до самостійних почуттів, переконань, висновків. Видатний педагог зазначав, що часто найбільш безхарактерні люди виходять з родин, в яких батьки й вихователі не розуміючи властивостей дитячої душі, постійно втручаються в життя дитини, позбавляючи її можливості самостійно відчувати, проявляти свої власні бажання. В цьому відношенні він визнавав сучасну йому "надто діяльну" педагогіку навіть більш небезпечною за колишню середньовічну бездумну суворість. Та вимагала сліпого виконання правил, але не копірчалась у душі дитини, даючи можливість сформуватись сильному стійкому характеру. Звичайно він не поділяв середньовічні схоластичні методи, але застерігав сучасних йому вихователів від іншої крайності тотального втручання і контролю, закликав "залишати розумний простір для самостійного життя серця й волі дітей, у якому тільки й можуть бути накоплені матеріали для майбутнього характеру" [8, с. 322]. Тому завдання вихователя він зводив до помірнього скеровування душевних і духовних нахилів вихованця, але не до їх насильницького надлому.

З аналізу текстів творів К. Д. Ушинського очевидно, що основним рушієм морального вдосконалення людини він визнавав волю. Ця лексема вживається дуже часто (431 раз) і несе потужне семантичне навантаження. Розглянувши різні теорії волі у видатних філософів і педагогів, він зазначав, що свідомо уникав давати конкретне визначення цьому поняттю, хоча й присвятив йому цілий розділ другого тому "Антропології". Проте, все ж, у нього знаходимо трактування волі як "сили душі", яка "не має ніякого впливу ні на що інше в матеріальному світі, як тільки на спрямування процесу вироблення фізичних сил" [8, с. 238]. Саме воля, на його думку, необхідна як кисень, бо дає владу душі над тілом людини, скеровують людину до праці, яку він вважав невід'ємною складовою морального виховання. Поняттю "свобода волі" він присвятив значну частину третього, на жаль, не завершеного тому "Антропології" [9, с. 83–134]. Проаналізувавши погляди Гегеля, Бокля, Канта, Спінози, Гербарта К. Д. Ушинський доходить висновку, що свобода людини – це безкінечність можливостей, зрозуміти яку означало б обмежити саму свободу [9, с. 132]. Але моральним вибором є тільки одиничний вибір, який людина зробила свідомо того, що могла зробити й інший вибір. І тільки від рівня морального виховання залежить, наскільки усвідомленим і правильним буде вчинок людини.

З усвідомленим вільним вибором педагог тісно пов'язував питання "щастя й насолоди", яке також можна віднести до засадничим в його концепції морального виховання. Прагнення до щастя він вважав невід'ємним правом людини. Але питання, яке його найбільше турбувало – як досягати щастя, не порушуючи при цьому норм моралі і не поступаючись високими принципами моральності. Відповідь він

вбачав у постановці правильної мети життя людини, адже коли в людини нема *серйозної* (курсив К. Д. Ушинського) мети "яка не сміється й не плаче, такої мети, якої вона домагається не заради задоволень або страждань, а з любові до тієї справи, яку робить", то вона знаходить собі діяльність тільки в зміні насолод і страждань. А це, на думку вченого, веде людину до потрапляння на фальшивий шлях в житті. Тому шукання насолод і уникання праці він вважав згубним для моральності.

З-поміж основних методів морального виховання (переконання, привчання, заохочення), основну увагу він приділяв саме переконанню, зазначаючи при цьому, що його необхідно поєднувати з привчанням, відволікаючи увагу дитини у потрібне вихователю русло. Що ж до заохочення, то його застосування мало бути обмежено. Цікаво, що К. Д. Ушинський не відкидав і можливості покарання у вигляді позбавлення дитини того, що приносить їй задоволення. А використання заохочення визнавав виправданим тоді, коли вчасно не були закладені базові моральні засади. При цьому він категорично засуджував насильницьке "вморалізування", яке, на його думку, найчастіше за все не даватиме позитивного результату. В його працях часто зустрічається термін "мораліст" з явно негативним семантичним навантаженням. Моралістами він зневажливо називав тих вихователів, які намагались не власним прикладом, не розумним ділом, а лише словами й нудними філософствуваннями виховувати дитину. В якості прикладу він наводив моральні сентенції Сенеки, які, на думку педагога, і призвели до моральної надзіпсованості імператора Нерона.

З-поміж відчуттів, які найбільш негативно впливають на мораль людини, він вважав гнів. Частота вживання цієї лексеми (274 рази в двох томах "Антропології") та її емоційне семантичне навантаження дозволяють стверджувати, що саме подоланню гнівливості, роздратованості К. Д. Ушинський надавав першорядного значення в процесі морального виховання особистості. З одного боку, він зазначав, що гнів – це почуття, яке ані хороше, ані погане саме по собі, так само, як і любов і доброта. Але з іншого боку, він протиставляв гнів доброті й любові і вважав його базою для розвитку негативних нахилів, насильства, імпульсом для поганих вчинків. У зв'язку з цим не можна не згадати й про роль, яку він надавав релігії у приборканні гнівливості людини, хоча про цей аспект морального виховання в концепції К. Д. Ушинського вже неодноразово говорили інші науковці [1; 2]. Рушієм гніву він вважав неконтрольовані пристрасті. Вітчизняний педагог не приховував захоплення людьми, здатними повністю контролювати свої емоції: "звичайно, люди, які здатні будь-коли приборкати найдужчий вибух пристрастей, – ці моральні силачі, – трапляються так само рідко, як величезні фізичні силачі й геніальні розуми" [7, с. 212].

Але і почуття доброти саме по собі він вважав нейтральним у моральному сенсі, таким, що може мати не тільки позитивні, але й негативні наслідки. Він протиставляв доброту любові, оскільки любов інколи змушує людину бути жорстокою по відношенню до того, кого вона любить. Натомість доброта часто проявляється по відношенню до того, кого людина зневажає або ненавидить: є люди, здатні любити, але не добрі й і не ніжні, позаяк добрі й ніжні особи інколи зовсім не здатні на тривалу й палку любов. На його думку, душа "*безглуздо добра*... виливає свою доброту на що попало і частіше на зло, ніж на добро, тому що зло хитріше від добра: вміє підстерігати добрі хвилини людини і користуватися ними" [8, с. 155]. Тому головним завданням вихователя щодо цих базових моральних почуттів він вважав уміння знайти баланс між ними, "не розвивати жовчного настрою у вихованця" але й "не виховати в ньому тієї *пряничної* душі, в якій також нема ніякої моральної чесноти" [8, с. 155].

Неабиякого значення у виховному процесі надавав К. Д. Ушинський практичному застосуванню дитиною набутих навичок. Сидяче життя "все за книгою та за книгою, то за уроком, то за романом" в теплих кімнатах, життя розніжене, ласолюбне, без гімнастичних прав, прогулянок, без верхової їзди, плавання, без технічної роботи, фізичної активності він вважав неприпустимим, таким, що веде тільки до "розвитку голови й цілковитого безсилля характерів" [10, с. 249]. В такий спосіб можна виховати тільки "книгоїдів", які ковтають книги десятками і з читання яких не вийде ніякого пуття, бо для практичної діяльності потрібні звички і воля до роботи. Тому педагог вважає набагато кориснішим чергування розумової й фізичної активності, зазначаючи, що інколи для виховання більше дасть один день на природі, ніж кілька тижнів за шкільною партою.

Його пропозиції щодо виховання волі дитини, запобігання нервовому роздратуванню залишаються актуальним і досьогодні. У час тотального захоплення дітьми комп'ютерними розвагами та браку батьківської уваги особливо корисними видаються поради педагога забороняти дітям багато часу приділяти іграм, які "роздратовують нерви", забороняти гру в разі, коли "дитина виходить з нормального стану", суворо дотримуватись розпорядку дня, постійно чергувати розумові вправи з фізичними тощо.

Таким чином, погляди на проблеми морального виховання К. Д. Ушинського доцільно звести до концепції "розумного простору", суть якої полягає в обов'язковому врахуванні волі дитини, її права на власні погляди, судження. Роль вихователя за цією концепцією зводиться не до марудного вморалізування, а до помірного скеровування волі дитини у необхідне моральне русло. Подальше застосування методик концептуально-когнітивного аналізу дасть можливість глибше розкрити окремі раніше недосліджені аспекти концепції морального виховання К. Д. Ушинського.

Використані джерела

1. Ідеї К. Д. Ушинського в контексті сучасної педагогічної освіти та науки 1991 – 2010 рр. : до 185-річчя від дня народж. : бібліографічний покажчик / АПНУ; упорядн. А. М. Доркена та ін. – Одеса : НАПНУ, 2010. – 124 с.
2. К. Д. Ушинський – основоположник вітчизняної педагогіки : біобібліографічний покажчик / уклад. Т. І. Тітова, гол. ред. Г. Г. Макарова, відп. за вип. Л. А. Іполітова. – Чернігів, 2010. – 36 с.
3. Заєць С. С. Проблеми морального виховання дітей-сиріт у педагогічній спадщині К. Д. Ушинського [Текст] / С. С. Заєць // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка ; гол. ред. М. О. Носко. – Чернігів, 2008. – Вип. 56. – С. 225–228. – (Серія: Педагогічні науки).
4. Турчин Т. М. К. Д. Ушинський про моральне виховання в сім'ї [Текст] / Т. М. Турчин // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка ; гол. ред. М. О. Носко. – Чернігів, 2008. – Вип. 56. – С. 228–230. – (Серія: Педагогічні науки).
5. Жаданова О. М. Ідеї духовно-морального виховання К. Д. Ушинського в працях українських педагогів другої половини ХІХ ст. [Електронний ресурс] / О. М. Жаданова // Духовність особистості: методологія, теорія і практика : Збірник наукових праць. – 2010. – Випуск 1(36). – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/domtp/2010_1/Gadanova.pdf. – дата звернення: 26.04.2013.
6. Рогова О. Г. Чинники духовно-морального виховання за антропологією К. Д. Ушинського // ФКЖ. – 2010. – № 34. – С. 149–153.
7. Ушинський К. Д. Твори. Т. 4. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології [Том І] / К. Д. Ушинський. – Київ : Радянська школа, 1952. – С. 21–441.
8. Ушинський К. Д. Твори. Т. 5. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології [Том ІІ] / К. Д. Ушинський. – Київ : Радянська школа, 1952. – С. 25–376.
9. Ушинський К. Д. Твори. Т. 6. Матеріали до третього тому "Педагогічної антропології" / К. Д. Ушинський. – Київ : Радянська школа, 1952. – С. 39–228.
10. Ушинський К. Д. Про мету виховання. Педагогічні додатки до фізіологічної частини // Твори. Т. 6. Стислий підручник педагогіки / К. Д. Ушинський. – Київ : Радянська школа, 1952. – С. 237–261.

Ivanenko L.

REASONABLE SCOPE: BASES OF MORAL EDUCATION IN ANTHROPOLOGICAL SYSTEM OF K. D. USHINSKIY

The article contains the analyses of K. D. Ushinskiy looks to moral education. The methods of conceptual-cognitive analysis of his works were used. His looks to the problem of moral education are concluded into the conception of "reasonable scope", which basic principle is reasonable scope of child's will. The semantic loading of the basic concept "moral" and its cluster subconcepts are analyzed.

Key words: *K. D. Ushinskiy, moral education, moral, morality, will.*

Стаття надійшла до редакції 20.05.13